דו"ח סופי:

חפירת הצלה בכביש מס' - 3 , יסודות (חר' אום - כלחה).

החופר: יהודה גוברין.

רשיון: B – 2006/310

הגוף המבצע: י.ג.ארכיאולוגיה חוזית בע"מ.

חסות אקדמית: המכון לארכיאולוגיה מקראית , היבריו יוניון קולג'.

איור 1 : תצלום אויר של איזור החפירה, משמאל כביש מס' 3 , מימין למטה שטח החפירה של המשלחת מטעם ההיבריו יוניון קולג', מימין למעלה שטח החפירה מטעם אונ' תל אביב.

הקדמה:

במהלך הרחבת כביש מס׳ 3 לדו - נתיבי, נדרשה החברה הלאומית לדרכים בישראל, ע״י רשות העתיקות לבצע בתוואי הכביש באיזור הישוב יסודות, סקר ובדיקות ארכיאולוגיות.

הסקר נערך בשנת 2005 ע״י י.דגן, ל. ברדה וסיגל גולן מטעם רשות העתיקות ולאחר מכן התבצעו בדיקות ארכיאולוגיות, בתחילה באמצעות מחפרון, ובהמשך נערכה במקום חפירת בדיקה שהתנהלה בראשותה של הגב׳ חגית טורגה.

בעקבות תוצאות חפירת הבדיקה, נדרשה החברה הלאומית לדרכים בישראל לבצע במקום חפירת הצלה רחבת היקף. החברה חילקה את השטח הנדרש לחפירה לשני קטעים, ופירסמה מכרז לביצוע. במכרז לחפירת שטח B השטח המערבי, זכתה חב׳ י.ג.ארכיאולוגיה חוזית בע״מ.

בשטח זה נדרשו לחפירה ע״י רשות העתיקות כ - 80 ריבועי חפירה.

החפירות החלו בחודש יולי 2006 ונמשכו עד לחודש אוקטובר. את החפירה במקום ניהל יהודה גוברין, מנהלי שטחים היו: גילי הלל – חבשוש, ואמיר קולונימוס. עיבוד ממצאי החפירה והכנת הפרסום הסופי מתבצעים בעזרתם של ד״ר דוד אילן ומר נתן בן ארי.

תאור האתר:

שרידי חר׳ אם כלחה (יסודות), פזורים על שטח נרחב לאורך גדתו הצפונית של נחל שורק. האתר כלוא בין הנחל ובין כביש מס׳ 3 אשר נסלל על גבולו הצפוני של האתר. מרבית שטחו של האתר נטוע כיום פרדס אשכוליות ומעובד מזה עשרות שנים באופן אינטנסיבי.

התגבהות האתר כלפי מערב (עד פיתול הנחל במערב), והממצאים שהתגלו במקום בחפירות הבדיקה וההצלה (שטח A), מעידים כי האתר הינו תל ארכיאולוגי אשר ראשיתו בתק׳ הנאוליתית , ובו מצויות גם שכבות התישבותיות מהתק׳ הכלקוליתית, הכנענית התיכונה ב, והכנענית המאוחרת. התפתחותו הישובית של האתר התבססה ככל הנראה על חקלאות במישורי הקרקע החרסיתית הפוריה של הסביבה, ומסחר שהתנהל לאורך הדרך המקבילה לנחל שורק והמקשרת בין הרי יהודה לשפלת החוף הדרומית בתוואי קדום החופף בחלקו את כביש מס׳ 3.

מקורות המים של הישוב היו ככל הנראה בארות מים ונביעות רדודות בסמוך לערוץ נחל שורק.

החפירות בשטח B , חשפו אתר חד שכבתי ובו שתי תקופות ישוב ברצף התפתחותי מהתק׳ הכנענית התיכונה – ב והתק׳ הכנענית המאוחרת. השרידים בשטח B נתגלו בנויים על קרקע סטרילית בגובה כללי 81 מ׳ מעל פני הים. כמו כן לא נתגלו ממצאים מתקופות מאוחרות יותר בשטח זה. 28 ריבועי הבדיקה הסטרילייים שהתגלו בקצה השטח המערבי, מעידים על קצה גבולו המערבי של האתר בסמוך לקואורדינטת האורך: 137030.

מיקומו של האתר כ – 2 ק״מ מצפון לתל מקנה, מחזק את ההשערה שאתר זה היוו חלק מהפריפריה הישובית של התל.

א. האגף המערבי של השטח (Ba):

בדיקתנו כללה באיזור זה חפירת פני השטח של - 28 הריבועים הבאים:

A1,A2,A3,A4,A5,A6,A7,B1,B2,B3,B4,B5,B6,B7,C1,C2,C3,C4,C5,C6,C7,D1,D2,D3,D4,D5,D6,D7. להלן תוצאות הבדיקה:

1. שכבת פני הקרקע הינה של קרקע חרסיתית כבדה בצבע חום כהה ללא אבנים. קרקע זו (גרומוסול) הינה סטרילית משרידים קדומים. שורת הריבועים הצפונית(D), מכילה מילויים רצנטים של שפכים, ושרידי הכביש המנדטורי.
2. חתכי בדיקה ידניים שגודלם 1X2 מ' ועומקם כ 1 מ', נחפרו ב – 14 ריבועים מדוגמים (ראה תוכנית מצורפת). בכל החתכים נתגלתה קרקע חרסיתית סטרילית מממצא ארכיאולוגי. קרקע חרסיתית זו שצבעה חום מכילה תלכידי גיר לכל עומקה.
3. בשלושה מן החתכים (בריבועים: B4,B7,C2), הועמקה החפירה לעומק של 1.5 מ' על פי דרישת רשות העתיקות. אופיה הסטרילי הנקי ממצאים קדומים הוברר גם בחתכים עמוקים אלה.
4. תעלת בדיקה רציפה באמצעות מחפרון, נחפרה באגף הדרומי של השטח לעומק הקרקע עפ"י דרישת רשות העתיקות. התעלה נחפרה ממזרח למערב, לאורך של 25 מ' ועומק של מעל 3 מ'. לעומק כל התעלה ולאורכה לא השתנה אופיה הסטרילי של הקרקע.

לאחר כל הבדיקות האלה התברר באופן סופי , כי שטח זה הינו **קרקע טבעית לחלוטין**. בחפירתנו בריבועים אלה לא נתגלו כל ממצאים שהם, (לא נפתח אפילו סל אחד לרפואה).

איור 2: מראה כללי של האגף המערבי של החפירה שהתגלה סטרילי ממצאים ארכיאולוגים, מצולם ממערב למזרח. שים לב לתעלת הבדיקה העמוקה בדרום השטח (צד ימין בתמונה).

ב. האגף המזרחי של השטח (שטח B b).

58 ריבועי חפירה נוספים נחפרו באגף המזרחי של השטח (שטח Bb), להלן מימצאי החפירות:

1. **8 ריבועים נחפרו בשורה D** (השורה הצפונית של השטח בצמוד לכביש הקיים):

ריבועים: D8, D9, D10, D11, D12, D13, D14, D15, D16 . בחפירת הריבועים הנ"ל התקבלו התוצאות הבאות: שכבת פני הקרקע הינה של קרקע חרסיתית כבדה בצבע חום כהה ללא אבנים. קרקע זו (גרומוסול) הינה סטרילית משרידים קדומים ומכילה מילויים רצנטים של שפכים ושרידי הכביש המנדטורי. חתכי בדיקה ידניים שגודלם 1X2 מ' ועומקם 1.5- 1 מ', נחפרו ב - 4 ריבועים מדוגמים (ראה תוכנית מצורפת, (לוקוסים: 352,353,354,360). **בכל החתכים נתגלתה קרקע חרסיתית סטרילית ללא ממצא ארכיאולוגי**. קרקע חרסיתית זו שצבעה חום בהיר, מכילה תלכידי גיר לכל עומקה.

2. **8 ריבועים נחפרו בשורה C** (דרומית לשורה D):

ריבועים: C8, C9, C10, C11, C12, C13, C14, C15, C16. בחפירת הריבועים הנ"ל, התקבלו התוצאות הבאות: החצאים הצפוניים של כל הריבועים הנ"ל הינם של קרקע חרסיתית סטרילית משרידים קדומים. בחצאים הדרומיים של הריבועים הנ"ל נחפרו חתכים עמוקים בכל רבעי הריבועים הדרומיים – מזרחיים. באחדים מחצאי הריבועים הדרומיים נתגלו קטעי קירות השייכים לאגפו הצפוני של מבנה B1. קטעי קירות אלה בני נדבך אחד לגובה, וכשני נדבכים לרוחב, נקטעו ע"י תעלת הבדיקה העמוקה המופיעה גם בשטח זה לאורכם של חצאי הריבועים הדרומיים שבשורה C (ראה תוכנית).

איור 3: הקצה המערבי ביותר של השטח הארכיאולוגי. בתחתית התמונה אבן סף גדולה שהיתה חלק מפתח הכניסה למבנה 1B. משמאל האגף הצפוני של המבנה נהרס ככל הנראה בעבודות הכשרת הקרקע להקמת הכביש המנדטורי.

איור 4: החדר המרוצף באגף הדרום – מערבי של המבנה.

3. **<u>מבנה B1</u>**:

מבנה זה (איורים מס' 3 - 6), נמצא במערב השטח הנדרש לשחרור. המבנה שהכוונו הכללי מזרח- מערב, מתפרס על שטח של כ – 300 מ"ר. גודלו 25 X 12 מ' בקירוב ועפ"י רב שרדו ממנו רק יסודות הקירות וריצופי האבן. שרידי הקירות והריצופים התגלו בסמוך מאוד לפני הקרקע, בעומקים של 0.10 – 0.40 מ' מתחת לפני השטח. באגפו המערבי של המבנה שרדה אבן גדולה, אשר ייתכן ושימשה סף לפתח כלפי כיוון מערב. מתארו של המבנה מלבני, תוכניתו החלקית שהתבררה בחפירה, עיקרה חדרים מלבניים חלקם מרוצפים באבני גיר גדולות ושטוחות וביניהם אבנים קטנות. ריצוף האבן שרד במרבית שטחו של החדר הדרום – מערבי (לוקוס – 139), וקטעים נוספים השתמרו בחלקם ביתר חדרי המבנה. ריצוף האבן שימש להערכתנו כתשתית לרצפה עשויה משכבת עפר מהודקת. קירות המבנה שרדו רק בנדבכם התחתון. בסיסי הקירות ששרדו היו עשויים מאבני גיר גדולות ובינוניות, לעיתים בנדבך אחד לרוחב הקיר כדוגמת קיר -WA 091 , אשר שימש יש להניח כקיר חיצוני למבנה, ולעיתים משני נדבכים לרוחב הקיר כדוגמת קיר – WB 082 , המשמש כקיר פנימי בתוך המבנה. בשטח המבנה נערכו שני חתכים שגודלם 2 X 1.5 מ' ולעומק של 1.5 מ' מפני השטח.

בחתכים הוברר כי המבנה הינו חד שכבתי, ומתחת לשרידים שנחשפו, הקרקע סטרילית וללא כל ממצא ארכיאולוגי נוסף. מתקבל הרושם כי שרידי קירות האבן שנחשפו, שימשו כיסוד לקיר בנוי מלבנים מיובשות בשמש. אגפיו המערבי, הצפוני והמזרחי של המבנה לא השתמרו. באגפו הדרומי של המבנה נחשף הקיר הדרומי (WA 091) לאורך של כ- 7 מ' והמשכו לא נחפר (נכנס אל מתחת לקו דיקור דרומי בסמוך לשדרת הברושים). הממצא ממבנה זה כלל בעיקר שברי חרסים הפזורים בדלילות ברצפת החדרים ועל גבי ריצופי האבן. הממצא כלל שברי קנקנים, סיר בישול, וקערות. תארוך הממצא עיקרו לתק' הברונזה המאוחרת ומיעוטו לתק' הברונזה התיכונה – 2.

איור מס׳ 5: מראה כללי של מבנה – 1B (צילום אויר).

איור מס׳ 6: תוכנית מבנה 1 B.

4. **מבנה B2**:

מבנה זה (איור 7), מצוי בהמשך וממזרח למבנה B1, באוריאנטציה מזרח – מערב הדומה למבנה B1. מתארו הארכיטקטוני של המבנה מלבני. שטחו של המבנה כ – 100 מ״ר, (20 X 5 מ׳ בקירוב). תוכניתו של המבנה התבררה כמעט במלואה.

איור 7 : מראה כללי של מבנה- B2 (צילום אויר).

איור 8 : תוכנית כללית של מבנה 2B.

מבנה אורך מלבני ורגולארי, שגודלו 12 X 5 מ׳ בקירוב וממערב לו חדרים מרוצפים שהשתמרותם חלקית. קירות המבנה עשויים ממספר רב של אבנים קטנות ובינוניות לרוחב קירות שעוביים 0.5 - 0.7 מ׳. הקירות שרדו לגובה של 0.1 – 0.3 מ׳. ההשתמרות בקיר הדרומי והמזרחי של המבנה טובים יותר ושרדו בהם כ – 3 נדבכים לגובה הקיר. באגף המזרחי של המבנה נתגלה חדרון מרוצף באבנים קטנות שגודלו : 1.5 X3.5 מ׳.

במרכזו של המבנה חדר אורכי שגודלו 6.5 X 3 מ׳ (לוקוס - 345). בסמוך לפינה הדרומית – מזרחית של החדר נתגלה באתרו מתקן אבנים שבמרכזו קערת אבן שבורה לחלקים. בסמוך לקערה נתגלו מספר כלי חרס שבורים באתרם. בסמוך לקיר הדרומי של החדר נחשף דרגש בנוי מאבנים שאורכו כ – 3.5 מ׳. דרגש? נוסף נחשף לאורך הקיר המערבי של החדר. דרגש? זה בנוי מאבן גיר גדולה שהתבקעה באתרה, וממספר אבני גיר נוספות מצפון לה.

ממערב לחדר המרכזי נתגלה חדר נוסף (לוקוס 371) שגודלו 1.5 X 3 מ׳ בקירוב. חדרים פנימיים אלה לא רוצפו והיו עשויים יש להניח מעפר כבוש ומהודק. בתוך החדרים נמצאו שברי חרסים בעיקר של קנקנים וסירי בישול מתי הברונזה התיכונה -2. ממערב למבנה הראגולארי, נתגלה חדר נוסף (לוקוס – 370) הממשיך את מתארו האורכי של המבנה. חדר זה שגודלו 2.7 X 3.5 מ׳ בקירוב מרוצף באבנים קטנות ובינוניות. הקירות הדרומי והמערבי של חדר זה, בנויים מאבני גיר גדולות בנדבך אחד לרוחב ולגובה הקיר. קירות אלה מהווים חלק ממכלול בניה שחלקו מרוצף הצמוד למבנה B2 ממערב. מכלול בניה זה נחפר חלקית ע״י רשות העתיקות בחפירת הבדיקה של השטח (ריבוע E1 , חפירת חגית טורגה). מפלס עשיר מאוד בחרסים נחשף מצפון וממערב למבנה B 2. נראה כי מפלס חרסים זה הינו תוצר של בית יוצר, והוא הושלך כפסולת אל מחוץ למבנה. מתקבל הרושם כי גם מבנה זה נבנה בלבנים מיובשות בשמש ע בסיס קיר עשוי באבנים. יסודות הקירות והריצופים של מבנה זה אף הם נתגלו בסמוך מאוד לפני הקרקע. קטע קטן של מפולת אבני בניה נתגלתה בתוך החדר המרכזי בפינה שבין שני דרגשי האבן. חירוץ שתי וערב של חריצים דקים ורבים שנתגלו על ראשי אבני הגיר של הקירות והריצופים במבנים B1 ו B 2 מעידים על פגיעת מחרשות נגררות בע״ח שחרצו את השרידים שהיו קרובים לפני הקרקע.

5. **<u>גדרת אבן</u>** :

הגדרה (קיר : WA 146) , נחשפה לאורך של כ - 10 מ׳ ממזרח למבנה B2. הגדרה שרוחבה כ- 0.3 מ׳ בנויה מאבני גיר קטנות לגובה של 1 - 2 נדבכים. הגדרה מתחברת בקצה המזרחי שלה אל פינת מבנה ששרד רק בפינתו זו הדרומית- מערבית. הגדרה, משתפלת קלות כלפי מזרח בהתאמה מלאה לטופוגרפיה המקורית של השטח. הגדרה תוחמת בית יוצר לכלי חרס שנתגלה מצפון ובצמוד לה. קטע קיר קטן נוסף הדומה במאפייניו הכלליים לקיר הגדרה נתגלה כ – 4 מ׳ מצפון לגדרה הדרומית. קטע גדרה זה שנתגלה לאורך כ-2 מ׳ מהווה ככל הנראה את הקיר התוחם את מכלול בית היוצר מצפון. פיזור החרסים העשיר בשטח תחום זה שבין הגדרות בית היוצר ומבנה B2 מעיד כי תיפקדו בו זמנית בהקשר תעשיית כלי החרס. במרכז מתחם זה, נתגלה באתרו קנקן גדול ושבור (איור 9 : לוקוס 339, סל 3274) .

איור 9 : הקנקן באתרו.

6. <u>בית יוצר לכלי חרס</u> (איורים 10 – 13).

בתוך ריבוע B 18, בצמוד ומצפון לקיר הגדרה (WA 146), נחשף בית יוצר לצריפת כלי חרס. לבית היוצר מתאר עגול, קוטרו כ- 2 מ׳ והוא חפור אל תוך הקרקע הסטרילית לעומק של כ – 1.2 מ׳ מתחת לפני השטח. באגף הצפוני של המתקן, נחשפה אבן גיר מלבנית שגודלה 0.5 X 0.35 מ׳ ועוביה 0.1 מ׳. להערכתנו שימשה אבן זו לחסימת פתח הכבשן התחתון של בית היוצר. מתארו הפנימי של בית היוצר אותר בקלות יחסית בשל ההבדל בחומר ובצבע הקרקע. המתקן קוטרו כ – 2 מ׳ , בהיקפו נתגלו מעין צינורות חרס אנכיים, בקוטר של כ- 0.1 מ׳ ובמרחקים של 0.1 - 0.3 מ׳ זה מזה. קטעים הרוסים מאוד של רצפת חרס נתגלו בסמוך לשפות צינורות החרס ובחלל המתקן. בחפירת חלל המתקן נתגלו חרסים רבים וכן פומית הפחת אויר עשויה חרס ופקק חרס גדול שנועד ככל הנראה לסגור את פתח צינור החרס האנכי. עומקו של כבשן בית היוצר מתחת לרצפת החרס היא כ- 0.5 מ׳. פתחו פונה לצפון-מערב והוא נבנה בין שני קירות אבן קטנים שנתגלו משני צידי הפתח. נראה כי חלקו המקורה העליון של בית היוצר, היה עשוי ככל הנראה כמעין כיפה בנויה מלבני בוץ מיובשות בשמש. בחלל הכבשן נתגלו שרידי סיגי צריפה , אפר ודפנות צרופות כחרס גס וחרסים.

איור 10 : מראה כללי של כבשן בית היוצר.

איור 11: צינורות החרס האנכיים שבדפנות הכבשן.

איור 12: פרט של צינורות החרס.

איור 13: פתחי צינורות החרס בדופן הכבשן בסמוך לקרקעית המתקן.

6. <u>ריבועים: AB19, AB20, AB21, AB22</u>:

ריבועים צמודים אלה נחפרו ממזרח למכלול בית היוצר, והם תחומים מצפון ע״י חמשת ריבועי הבדיקה של רשות העתיקות (ריבועים: 30 - 34 C חפירת חגית טורגה) ומדרום ע״י קו הדיקור הדרומי ושדרת הברושים. בריבועים אלה לא נתגלתה ארכיטקטורה כל שהיא. מפלס עשיר בשברי חרסים ובאפר נחשף בעומק של כ - 0.6 מ׳ מתחת לפני השטח. מפלס זה שצבעו חום – אפור, ועוביו היה 0.20 – 0.4 מ׳ התפלס על פני הקרקע הסטרילית הקדומה בעומק של כ – 1 מ׳ מפני השטח. מפלס אפר זה נושא החרסים הופיע בכל הריבועים הנ״ל בהתאמה להשתפלות הקרקע הטבעית של השטח מדרום- מערב לצפון - מזרח. להערכתנו השתפלות זו, ההולכת ומעמיקה כלפי מזרח מעידה על קיומו של ערוץ נחל קטן במזרחו של שטח החפירות.

על קירבה לערוץ נחל זה מעידים חלוקי הנחל הלבנים שנתגלו בקרקעית ריבוע A23, בחתך הדופן המזרחית של לוקוס 414. קרקע סטרילית נחשפה בכל אחד מחתכי הבדיקה שנעשו בריבועים אלה .

7. **<u>קיר</u>** (WD 1715):

קיר זה נחשף קרוב מאוד לפני השטח במרכז ריבועים CD17. מעל גבי הקיר הוסרו תשתיות הכביש המנדטורי שככל הנראה הרס קשות את השרידים שהיו קרובים לפני הקרקע בשטח זה. אורכו של הקיר ששרד כ- 3 מ׳ ונותר ממנו רק נדבך אחד לגובה. רוחב הקיר 0.8 מ׳ והוא בנוי מאבני גיר גדולות המונחות 2 לרוחב הקיר. בחתכים שנעשו ממערב וממזרח לקיר, הוברר כי שריד קיר זה הינו חד שכבתי, והוא מונח על גבי קרקע סטרילית. בבסיס הקיר המערבי (חתך לוקוס 391), נתגלתה פכית חרס קטנה באתרה. יתכן ופכית זו שימשה כמעין מנחת יסוד בעת הקמת הקיר . שריד קיר מסיבי זה שייך ככל הנראה למבנה מתק׳ הברונזה התיכונה -2 שהתפרס צפונה אל מתחת לכביש הקיים וככל הנראה נפגע קשות בעת סלילת הכביש המנדטורי במקום.

איור 14: קנקנית באתרה מתחת לקיר WD 1715 .

8. <u>מתקן B3</u> (איור 15):

שרידי מבנה קטן בעל מתאר מלבני, המצוי בריבועים CD - 19 בין ריבועי הבדיקה של רשות העתיקות מדרום ובין הכביש הקיים מצפון. גודלו של המבנה 2.8 X 1.8 מ' הכוונו צפון - דרום . קירות המבנה עשויים מאבני גיר גדולות ובינוניות המונחות עפ"י רב 2 לרוחב הקיר. גובה השתמרות נדבך אחד כ 0.2 – 0.3 מ' מפני השטח המקוריים. למבנה פתח רחב כלפי מערב. רוחב הפתח שהשתמר 1.3 מ' ולו אומנה בנויה, המצרה את הפתח באגפו הדרומי. רצפת החדר רוצפה בחלוקים ואבני גיר קטנות ושרדה במרבית שטחו הפנימי של המתקן . נראה כי מתקן זה שימש בהקשר תעשיית כלי החרס, ייתכן מבנה/מתקן שנועד ליבוש הדרגתי ומבוקר של כלי החרס לפני צריפתם. נראה כי שרדו ממתקן זה רק יסודות הקירות והרצפה בעוד קירות המבנה שהיו עשויים ככל הנראה מלבני בוץ מיובשות בשמש, לא השתמרו. קטע קיר הרוס מאוד (WD1918), נחשף מצפון למתקן B3. באופיו הכללי ובהכוונו, דומה קטע קיר זה לגדרה WA 146 . יתכן וקטע קיר זה מהווה את הגדרה הצפונית התוחמת את שטח התעשיה של מכלול מתקני בית היוצר באגף הצפוני. חלקו הצפון מזרחי של הקיר ממשיך ככל הנראה מתחת לכביש הקיים.

איור 15 : מתקן B3 , מצולם מצפון לדרום.

9. **<u>בור אשפה</u>** :

בור אשפה גדול המכיל כמויות גדולות מאוד של חרסים, אפר, אבנים וחלוקים שרופים, סיגי צריפת חרס, וגושי חרס צרופים נתגלה בשני חתכים עמוקים בריבועים : D20, D21 (משני עבר הבנקט). קוטרו של הבור כ- 4 מ' ועומקו כ- 2 מ'. חציו הצפוני של הבור מצוי מתחת לכביש הקיים ואינו ניתן לחפירה. בחתך הבור ניתן לראות את שיכוב שפכי החרסים והאפר, בשיפוע אלכסוני משפת הבור למרכזו. נראה כי מרבית החרסים מן הבור הינם שברים שאינם ניתנים לרפאות, מרביתם הגדול שברי גוף של קנקנים גדולים. ניתן לייחס את מרבית שברי החרסים האינדקטיבים מן הבור לתק' הברונזה התיכונה -2. בחתך שנחפר בפינה הדרום - מזרחית של

ריבוע: C 19, הגענו לקרקע סטרילית בעומק של כ – 2 מ' מפני הקרקע. מפלס נושא חרסים ואפר שעוביו נע בין 0.2 מ' (בחלק הצפוני של השטח), ו - 0.5 מ' (בחלק הדרומי של השטח) משתפל בהתאם לטופוגרפית השטח הקדומה לדרום- מזרח, ככל הנראה למרכזו של ערוץ נחל אכזב קטן שזרם ממערב למזרח (בשטח בו נחפרו ריבועי הבדיקה של רשות העתיקות).

איור 16: חתך בור האשפה ובו שפכי החרסים.

10. **<u>ריבועים CD 21</u>**:

בחלק הצפוני של צמד ריבועים זה, מצוי בור האשפה הנ"ל שנחשף בקטע זה בחתך (לוקוס 415). מפלס שעוביו כ – 0.4 מ' (לוקוס 411), מאדמה אפורה, עשיר מאוד בחרסים וגושי חומר צרוף מצוי מתחת לשכבת פני השטח. מפלס זה מצוי מעל שכבת אדמת סחף חרסיתית בצבע חום בהיר (לוקוס 403).

גל של אבנים (לוקוס 393), בגודל קטן ובינוני נערם על גבי מפלס האדמה האפורה. גל אבנים זה הוסר ולא נתגלתה ארכיטקטורה מתחתיו.

באגף הדרומי של צמד הריבועים נעשה חתך לעומק בסמוך לפינה הדרום – מזרחית. בעומק של 2.2. מ' מתחת לפני הקרקע, נחשפו שני קטעי קירות קטנים. הצפוני השתמר לאורך של כ – 1.5 מ' ולגובה של כ – 1 מ'. הקיר בנוי מאבנים גדולות ובינוניות והשתמר לגובה של כ – 4 נדבכים. הקיר בנוי בנטיה כלפי צפון – מזרח ורוחבו כ – 0.4 מ' (נדבך אחד לרוחב הקיר).

במרחק של כ – 1 מ' מדרום לו , נחשף קטע קיר נוסף, במקביל לראשון. קיר זה הבנוי מאבנים גדולות המונחות בשורה, השתמר לאורך של כ – 1 מ' ולגובה של כ – 0.4 מ'.

בין הקירות נתגלו שברי חרסים של קערה מתק' הברונזה התיכונה 2. מתקבל הרושם כי קירות אלה שימשו כמעין סכרונים שנועדו לאיסוף סחף חרסיתי על המדרון המשתפל צפונה.

איור 17: קטעי הקירות בקרקעית הבור.

11. **ריבועים CD 22** :

בחלק הצפוני של צמד ריבועים זה נחפר חתך עמוק (לוקוס 416). בור זה שעומקו כ- 1.5 מ' נחפר לתוך קרקע אפורה מעורבת בחרסים רבים. חתך עמוק נוסף (לוקוס 413), נחפר בסמוך לפינה הדרום- מזרחית של צמד הריבועים. חתך זה שעומקו כ- 2 מ' מתחת לפני הקרקע מגיע עד קרקע חרסיתית חומה בהירה נקיה מממצאים. עוביו של המפלס העשוי מאדמה אפורה (לוקוס 412) שבין פני השטח לקרקע החרסיתית העמוקה כ – 1.5 מ'. על פני מפלס זה התגלה ריכוז של גושי חומר צרוף מעורבים בשכבת האדמה. בריבועים אלה לא נתגלתה ארכיטקטורה.

12. ריבועים CD 23 :

צמד ריבועים זה מצוי בקצה המזרחי של החפירה. בחתך עמוק (לוקוס 402), שנעשה בסמוך לפינה הדרום – מזרחית של צמד הריבועים, נתגלו מספר אבנים גדולות בקרקעית בור החתך בעומק של כ – 2.3 מ'. כתוצאה מכך הוחלט להרחיב את בור החפירה. הירידה מפני השטח (לוקוס 385), עד לקרקעית צמד ריבועים זה, היה בתוך אדמה אפורה ופריכה ובה כמות רבה של שברי חרסים. אדמה זו הצטברה לעובי של כ – 2 מ' על גבי קרקע חרסיתית סטרילית שבה תלכידי גיר לבנים המשופעת קלות כלפי צפון. נראה כי גבב האבנים הגדולות שנתגלה על הקרקע הסטרילית אינם בהקשר ארכיטקטוני כל שהוא.

איור 18 : גבב האבנים הגדולות בקרקעית הבור.

איור 19 : שטח Bb מצולם ממזרח, במרכז חמשת ריבועי הבדיקה שחפרה במקום חגית טורגה מטעם רשות העתיקות.

13. **ריבוע B 23** :

ריבוע זה נחפר בפינה הדרום - מזרחית של שטח החפירות. בחתך שנעשה בפינה הצפון – מזרחית של הריבוע (לוקוס 414), הגענו לקרקע סטרילית בעומק של כ – 1.7 מ' מתחת לפני הקרקע. שכבת חלוקים לבנה נחשפה בחתך המזרחי של הריבוע. בסמוך לפינה הדרום - מערבית של החתך נתגלה בור שקוטרו כ – 1 מ' ובו מספר אבנים ומעט חרסים.

14. **ריבוע A 23** :

ריבוע זה מצוי ממזרח לשורת ריבועי הבדיקה שערכה בשטח זה רשות העתיקות (חפירות חגית טורגה). בריבוע זה נחשפו בעומק של כ – 1 מ' מתחת לפני השטח, שני קטעי קירות, המזרחי (WB 2322), אורכו כ – 1 מ' והוא בנוי מאבנים קטנות כ – 2 נדבכים לרוחב הקיר. קטע הקיר השני (WB 2323), הינו הפינה הצפונית מזרחית של מבנה מגורים מן התק' הכנענית התיכונה 2. הקירות שהשתמרו בריבוע זה שימשו כיסודות לקירות שהיו עשויים מלבני אדמה מיובשות בשמש. בסמוך לפו הפנימי של קיר המבנה, נתגלתה באתרה אבן שטוחה ובמרכזה חור קוני. נראה כי אבן זו שימשה כפותה לציר דלת עץ שנפתחה כלפי פנים.

איור 20 : יסודות פינת המבנה ואבן הפוטה.

סיכום :

הרצף הארכיטקטוני של המבנים והמתקנים שנחשף בין כביש מס' 3 בצפון ושדרת הברושים מדרום, הינו חלק מאתר נרחב, שרק גבולו המזרחי הוגדר על ידינו. כלפי צפון האתר נקטע ונהרס בחלקו ע"י עבודות העפר שנעשו בעת סלילת הכביש המנדטורי.

כלפי מזרח, משתרע האתר ברצף אל מעבר לערוץ קדום שהפריד בין שני שטחי החפירה A ו B. כלפי דרום משתרע האתר מתחת לפרדס הקיים בשטח שלא הוגדר עד כה.

מאפייני הבניה הם של בתי חצר האופייניים לתק' הכנענית התיכונה 2 והכנענית המאוחרת. ההפרדה במכלולי הבניה ומפלסי החיים בין שתי התקופות עדיין לא הושלמה.

עם כל זאת, מתקבל הרושם הכללי שאת מרבית חיי האתר יש לייחס לתק' הכנענית התיכונה 2. באגף המזרחי של שטח החפירות, נחשף "איזור תעשיה" לייצור כלי חרס.

במקום נחשף בית יוצר לכלי חרס, ובסמוך לו מתקנים, בורות אשפה, סכרי אגירת סחף חרסיתי ועוד הקשורים לתעשיה זו. חמשת ריבועי חפירת הבדיקה 30 – 34 C שנחפרו בשורה רצופה ובאופן חלקי בלבד ע"י רשות העתיקות, והמצוייה במרכז שטח החפירות הנ"ל, פגעה קשות ברצף החפירה בשטח זה והקשתה מאוד על הבנת התמונה הכללית.

נראה כי השטח המזרחי של החפירה היה סמוך לערוץ קדום, שאל גדותיו המשתפלות למרכז השטח, הושלכה כל פסולת בית היוצר. מיקום בית היוצר נקבע בשטח זה לצורך איסוף חומר חרסיתי מערוץ הנחל שנועדה ליצור כלי החרס , וכן ממערב למבני המגורים בשל העשן הרב שפלט כבשן בית היוצר.

המשכו של האתר כלפי מזרח, נחשף בחלקו במהלך עבודת משלחת החפירות מטעם אוני' תל אביב.

בבליוגרפיה :

יהודה דגן, לטיציה ברדה וסיגל גולן, 2009 : ח' אם כלח'ה , סקר כביש 3, חדשות ארכיאולוגיות - 121